

BORONKAI DÓRA

A diskurzuselemzés lehetőségei a mindennapi nyelvhasználat vizsgálatában¹

A DISKURZUSELEMZÉS SZÜKSÉGESSÉGE

A nyelvészeti szakirodalomban több esetben felmerül az élőnyelvi spontán szövegek vizsgálatának hiánya. Wacha Imre hívja fel a figyelmet arra, hogy a beszélt nyelvi vizsgálatok eddig elsősorban az előzőleg gondosan megtervezett, megfogalmazott szövegekre irányultak, mint a szónoki beszéd vagy a prédikációk (WACHA 2000). Közelebb állnak a spontán szövegalkotáshoz azok a rádió és televízió műsorok, amelyek élő adásban hangzanak el, a tanulmány szerint azonban itt is számottevő különbségek adódnak. Az ilyen adások címzettje nem a riporter beszélgetőpartnere, hanem a néző és a hallgató, a partner csak kvázi tölti be ezt a szerepet. A feltett kérdések és az adott válaszok a közönség igényei szerint alakulnak, tehát a kommunikáció csak látszólag közvetlen. A másik fontos eltérés az ilyen adások és a valódi spontán szövegek között az, hogy a felvételek általában javított formában kerülnek adásba, a vágás során pedig eltűnnek azok a „hibák”, a töltelészavak, a nyelvi redundancia, melyek a mindennapi beszéd fő jellemzői. Ily módon elveszhet az a szerkesztési sajátosság is, hogy az ilyen dialógusokban nemcsak az adott pillanatban beszélő határozza meg a társalgás irányát, hanem a hallgató is társformáló szerepet tölt be visszajelzéseivel, közbeszólásaival, eltérítésével vagy a témához való visszavezetéssel. A diskurzus így elveszítheti legfőbb jellemzőjét, az újrászabályozás állandó jelenlétét. Élőszereűbb eredményeket adhat a különböző telefonos beszélgető műsorok dialógusainak vizsgálata. E témában is kevés tanulmány született, s a két népszerű műsorról, Csiszár Jenő Apukám világa és Bolgár György Beszéljük meg! című adásáról írott szakdolgozat (KÖRÖSI 1998) is csak a műsorok sajtóvisszhangját térképezte fel, a szövegek elemzésével nem foglalkozott. Tehát az írott szövegek kutatásához képest jóval kevesebb elemzés született a beszélt nyelv témaköréből.

A magyar nyelvészeti szövegkutatás új irányait tárgyalva Fehér Erzsébet is kiemeli a beszéd és az írott szöveg különbségeit és eltérő vizsgálati módjait (FEHÉR 1999). Az új szövegtani kutatásokban a diskurzuselemzés önálló tudománnyá válik elkülönülve a szövegnyelvészettől, hiszen a mai nyelvhasználat központjában a beszéd áll. Ezért van szükség további beszédműfaji kutatásokra (műfajtipológiákra) és a mindennapi nyelvhasználat stilisztikai vizsgálatára.

A Balázs GÉza által felvázolt nyelvstratégia elemei között is szerepel az élő magyar szókinccs felmérése, a nyelvírtegződés-vizsgálatok fő irányaként pedig a grammatikai formák és a diskurzustípusok kutatását jelöli meg (BALÁZS 1999). Ebben a témában fontos előzménynek tekinthetők a budapesti nyelvhez kapcsolódó gyűjtések elemzései (KONTRA 1990). A beszélt nyelvi felmérés fontos területe a hangtani és nyelvtani törvényszerűségek megállapítása és leírása, egy új beszélt nyelvi nyelvtan megalkotása.

¹ A dolgozat egy hosszabb tanulmány része, mely a NKOM „Édes anyanyelvünk” pályázatán pályadíjban részesült.

A '70-es, '80-as években elindult folyamat eredményeként tehát kialakult egy új szempontú szövegvizsgálati módszer, a diskurzuselemzés (discourse analysis), melynek gyökereit a nyelvhasználat átalakulásában kereshetjük. A kutatók szerint fontos szerepet töltenek be a nyelv tanulmányozásában az ilyen típusú vizsgálatok, melyek hiánypótló jellegükkel a nyelvészet és a kommunikáció közötti rejtett összefüggések feltárására is alkalmasak. Választ keresve például arra a kérdésre, hogy egy televíziós személyiség miért fejezhet be nyelvtani szempontból helytelenül, a társalgást azonban nem akadályozó módon egy beszélgetést, hogy mitől válnak érthetővé az összecsapott, hibás szerkezeteket tartalmazó, rögtönzött szövegfoszlányok azt tapasztalhatjuk, hogy a beszélt nyelvre a nyelvtani szabályok csak másodlagos szinten érvényesek, helyettük a társalgási szabályszerűségek veszik át az irányító szerepet.

A társalgáselemzések eddigi eredményeiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kialakulóban van egy új nyelvi egység, a diskurzus, ami nem mondatok vagy megnyilatkozások egymásutánja, hanem sajátos struktúrája, kompozíciója van. Ahogy a mondatot sem redukálhatjuk az őt alkotó morfémák és szintagmák összességére, hiszen rá is jellemző a grammatikai rendezettség és a jelentés egységisége. Az azonos szavakból álló mondatok nem mindig jelentik ugyanazt. Ugyanígy a diskurzust sem lehet elemeire bontva azok összességének tekinteni, hanem ahogy a mondatot felépítik a szintaktikai szerkezetek, úgy a diskurzusoknak is megvan a sajátos struktúrája, amelyben az összetevők kölcsönösen hatnak egymásra a jelentés szempontjából. A diskurzus értelmezésében tehát első helyen áll a struktúra meghatározottsága, és csak másodlagos szerepet kap a pragmatikai szempont, a valóság és a kommunikációs szituáció hatása.

A családi környezet a legspontánabb nyelvhasználat terepe, ezért kiválóan alkalmas nemcsak a nyelvészeti, hanem a kommunikációs szempontú vizsgálódásra is. Kutatási módszerként ezért választottam a konverzációelemzést, mely a kommunikációelmélettől a szociálpszichológiáig rengeteg diszciplína módszerével bővíti a kutatási folyamatot. Vizsgálatomban egy 14 diskurzusból álló, változatos élőnyelvi mintán keresztül szeretném bemutatni a családi nyelvhasználat kommunikációs és nyelvi jellemzőit, legjellemzőbb magatartási és viselkedési normáit, a diskurzusokat szervező társalgási és társadalmi illemszabályok gazdag rendszerét. E komplex cél eléréséhez azonban a vizsgálatokat feltétlenül ki kell egészíteni a leíró nyelvészeti elemzés eszközeivel, mert csak így kaphatunk átfogó képet napjaink családi nyelvhasználatának jellegzetességeiről.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A nyelvészeti ágazatok körében viszonylag fiatalnak számító diskurzuselemzés többféle tudománytörténeti előzményre is visszavezethető. Szoros kapcsolatban áll a szociolingvisztikával, amely elsősorban a makro- és mikrotársadalom valamint a társas szituáció hatását vizsgálja a nyelvhasználattal kapcsolatban, a társas érintkezést pedig a beszéd útján történő cselekvésként fogja fel, melyet a nyelvhez hasonlóan szabályok rendszere strukturál. Társtudománya ezekből adódóan a nyelvészet, a pszichológia, a logika, a kommunikációelmélet, és nagyon szorosan kapcsolódik a szociológiai és antropológiai tudományterületekhez is.

Fontos előde a beszéd etnográfája, mely a kulturális antropológia egyik kiemelkedő kutatási területe. Érdeklődési köre a különböző kultúrákra és szubkultúrákra jellemző beszédmódokra irányul, azok társadalmi szerepét, környezetét, nyelvi kódját kutatja. Azokat a tényezőket keresi, melyek nélkül nem érthetjük meg egy kommunikációs esemény sikerét, vagyis a konkrét és elvont körülményeket, a résztvevők szerepét és céljait, a cselekvések sorrendjét, a kommunikációs eszközök (kód, csatorna) kiválasztását, a beszélgetés hangnemét, a beszélők interakciós és értelmezési normáit. Pléh Csaba szerint „*a nyelvtanon túlmenően, a beszélgetés koherenciáját biztosító szabályokat keresi, s ezt a koherenciát nem a mondatok szó szerinti (felszíni) jellegzetességeiben, hanem az általuk megvalósított aktusokban leli meg*”. (VASS 1999:205).

A nyelvi és a kommunikatív kompetencia különbségeit vizsgálja, tehát arra keresi a választ, hogy mit jelent egy nyelv kompetens beszélőjének lenni. „*A nyelvi kompetencia a beszélőnek a grammatikailag helyes mondatok létrehozására szolgáló képessége, a kommunikatív kompetencia viszont azt a képességet jellemzi, amelynek segítségével kiválasztja a számára hozzáférhető, grammatikailag helyes kifejezések összegéből azokat a formákat, amelyek helyesen tükrözik azokat a társadalmi normákat, amelyek a speciális találkozások alkalmával szabályozzák a viselkedést.*” – írja Gumperz (WARDHAUGH 2002:224). E két kompetencia különbségeire szolgál érdekes bizonyítékkal C. O. Frake *Hogyan kell szubanuniul italt kérni?* című tanulmánya (PLÉH-SFKLAKI-TERESTYÉNI SZERK. 1997).

A diskurzuselemzés másik fontos előzménye a szociológiából eredő etnometodológia tudománya, mely a gyakorlati gondolkodás hétköznapi módszereit kutatja. A beszédbe elegyedés, a beszélőváltás, a beszédlezárás stratégiáit tanulmányozva arra a megállapításra jutott, hogy a beszélgetések célja a valóság létrehozása és fenntartása, vagyis nem a szociális környezet határozza meg mindennapi cselekedeteinket, hanem azok által alakul ki a minket körülvevő szociális világ. Tehát a szociális rend előfeltétele a sikeres kommunikáció. Ez az elképzelés a szimbolikus interakcionista felfogásával mutat rokonságot.

Az etnometodológia egyik altudományaként alakult ki a hétköznapi beszéd rendezettségének, a beszélgetőpartnerek viselkedési, reagálási módszereinek vizsgálatára specializálódó etnometodológiai konverzációelemzés, mely a későbbiekben további részterületek kutatására szakosodó irányzatokra bomlott. A német nyelvterületen kialakult beszélgetéselemzés maga is gyűjtőtudomány, hiszen beletartozik a pragmatikai irányultságú diskurzusanalízis, a funkcionalista pragmatika, a dialógusanalízis és a nyelvészeti konverzációelemzés is. Az angol diskurzuselemzés jóval tágabb fogalom, hiszen nemcsak beszélt nyelvi szövegek elemzésével foglalkozik (beszélgetéselemzés), hanem az írott dokumentumokat is vizsgálja (szövegnyelvészet). Emellett elkülöníthető egymástól az angliai és amerikai kutatások célja és jellege is.

A diskurzuselemzés tudománya tehát több szempontból is fontos része lett a szövegekkel foglalkozó kutatómódszertan megújításának, hiszen a nagy hagyományokra épülő írott nyelv helyett a beszédet, a szintén alapvető nyelvészeti szempontok helyett pedig a kommunikáció aspektusát helyezi előtérbe. A hazai szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik a beszélt nyelv vizsgálatával, de nagyrészt inkább a nyelvészeti megközelítést választja az élő nyelv jellemzőinek meghatározásához. Ide tartozik néhány szófajstatisztikai és mondat-tani vizsgálat, vagy P. Lakatos Ilona a nyelvi szerkezetek keveredését (P. LAKATOS 1990) és Wacha Imre a szövegek szintaktikai szabályszerűségeit feltáró tanulmánya is (WACHA 1988).

Az elemzések közt jóval kevesebb a főként kommunikációs aspektusokat érvényesítő tanulmány, melyek közül Cs. Jónás Erzsébet az írott szöveggént létrehozott szépirodalmi dialógusok struktúráját vizsgálja, azok kommunikatív tartalmával, és a dialógussal mint önálló szövegtípussal foglalkozik (Cs. JÓNÁS 1992), vagy Laczkó Mária kutatása, mely egy felnőttől és több diáktól származó tanórai megnyilatkozások zavarait elemzi kommunikációs és nyelvészeti megközelítésből (LACZKÓ 2001).

A MÓDSZER BEMUTATÁSA

A diskurzusok vizsgálatának első lépése az empirikus adatgyűjtés, mely etnográfiai előzményeként a megfelelő kommunikációs helyzet, vagyis egy kerek, egész folyamat kiválasztására épül. Mivel kutatásom témája a családi nyelvhasználat, ezért adataim családi körben elhangzó beszélgetésekből származnak. A felvételek túlnyomó részét kommunikáció-magyar szakos tanárjelöltek készítették az interperszonális kommunikáció témakörén belül a beszélgetéselemzéssel foglalkozó szeminárium hallgatóiként. A diskurzusok nagy része dialógus, de van közöttük több beszélgetőpartner kommunikációját megörökítő felvétel is. A szereplők egyike, a felvétel készítője minden esetben beavatott, a többiek közléseit nem torzítja a megfigyeltség tudata.

Az elemzés előkészítésében nagy szerepet játszik a felvett anyag értelmezése, melynek első fázisa a szövegek transzformálása a beszélt nyelv mulandóságából az írás tartósabb, konzervált állapotába. Az átírás során a szöveg elveszíti szupraszegmentális elemeit, a beszéd tempóját, a szünetek hosszát és helyét, a hangsúly és hangerő jellemzőit, az intonációt, a belégzés és a kilégzés megjelenítését. Ezek a tényezők pedig jelentősen befolyásolják a diskurzus szerkezetét, a szövegrészek jelentését is. A másik problémát az írott szöveg által nehezen visszaadható átfedések, közbeszólások, mondatátszövődések jelölése, és a hangzó szöveg időviszonyainak ábrázolása okozza.

A szövegek elemzése során első lépés a funkciójukat tekintve azonos viselkedési módok rendszeres ismétlődésének feltárása. Ezt követi a beszélgetők által szabálytalannak észlelt jelenségek és javításuk, majd a beszélgetés újbóli rendezettségének megfigyelése. Ezt az ideális beszédállapotot a befogadó válasza és visszajelzései alapján újrastrukturált megnyilatkozások alakítják ki.

Vizsgálatom ezek alapján két fő szempont, a diskurzusok szerkezeti és dinamikus megfigyelése köré csoportosul. A szerkezet aspektusában a kommunikációs folyamat tényezői közül kommunikátorok és az általuk betöltött szerepek, azok nyelvhasználatra gyakorolt hatása áll a középpontban. A dinamikus vizsgálat a beszélgetések belebonyolódási és kihátrálási stratégiáit, a beszélőváltás mechanizmusát, a szövegek szekvenciális rendezettségét, a konverzációs maximák alkalmazását, a benyomáskeltő, udvariassági stratégiákat és a főbb zavarokat, hibákat tárja fel, ezáltal összegezve a mai családi nyelvhasználat jellemző vonásait.

AZ ELEMZÉS MENETE: A SZERKEZETI MEGKÖZELÍTÉS

A kommunikátorok pervazív szerepe, kora és neme minden megnyilvánulásukban meghatározó, minden szerepviszonylatukra hatást gyakorol. A vizsgált minta életkori megoszlása igen változatos, bár legnagyobb számban, 13 fővel – a felvételek készítési körülményei miatt

– a 16–20 éves korosztály van jelen (40, 6%), őket követi 5 fő a felnőttek 46 és 50 év közötti csoportjából (15, 6%) és 3 adatközlő a 21 és 25 év közötti fiatalokból (9, 4%). A 6–10, 36–40, 41–45 és 51–55 év közöttiek részvétele 2–2 fő (6, 25%), és egyetlen kommunikátor képviseli a 11–15, 26–30 és a 66–70 évesek korcsoportját (3, 1%). A nemek arányát tekintve az adatközlők túlnyomó része nő (25 fő, 78, 2%), a családi diskurzusokban a férfiak jóval kisebb arányban vesznek részt (7 fő, 21, 8%).

A beszélgetések jellegét a családban betöltött pozíció erősen befolyásolja. A felvett mintára főként a nukleáris családi szerepek érvényesek, a kiterjedt familiáris és az alapvető rokoni szerepek ritkábban vannak jelen. A társalgások leggyakrabban testvérek (8 fő, 25%) vagy szülők (jelen mintában csak édesanyák, 6 fő, 18, 7%) és gyermekeik (8 fő, 25%) között folynak, de a családi diskurzusok aktív résztvevői lehetnek az unokatestvérek (2 fő, 6, 25%) is. Folyhat társalgás nagyszülő (1 fő, 3, 1%) és unoka (1 fő, 3, 1%), anyós (1 fő, 3, 1%) és meny (1 fő, 3, 1%), férj (1 fő, 3, 1%) és feleség (1 fő, 3, 1%), valamint nagynéni (1 fő, 3, 1%) és nagybácsi (1 fő, 3, 1%) között vagy azok részvételével is.

A kommunikációs folyamatot gyakran befolyásolja a résztvevők organizációs szerepe is, mely főként az emberek foglalkozására, különböző szervezeti rendszerekben elfoglalt helyzetre jellemző. A vizsgált mintában pervazív jellegű organizációs szerep nem található, vagyis a családi diskurzust nem befolyásolja a felek társadalmi státusza, foglalkozása. A kommunikátorok mindegyikére a felszínes, szituatív organizációs szerep jellemző, a minta több mint felét (53%) általános vagy középiskolai tanulók, főiskolai hallgatók teszik ki. A minta másik felében a betanított munkástól a tanárig többféle foglalkozású adatközlő található (pl. munkanélküli, könyvelő, háztartásbeli, technikus, asszisztens, építőipari dolgozó). Ezzel mutat szoros összefüggést az ágensek iskolai végzettsége is; 20 fő (62, 5%) középiskolai érettséggel, 6 (18, 75%) egyetemi vagy főiskolai diplomával, 3 (9, 37%) általános iskolai bizonyítvánnyal rendelkezik, 3 diák (9, 37%) pedig még alapfokú tanulmányokat folytat.

Mivel a társalgások színtere minden esetben a családi környezet volt, nem jelentkeznek azok az átmeneti (passzazsér) szerepek, melyek a pillanatnyi szituáció hatására alakulnak ki, s melyek normái csak annak fennállásáig befolyásolják az egyén kommunikációját (pl. utas, vendég, ügyfél).

A vizsgált minta ágenseinek nagy része tehát a fiatalabb korosztályba tartozik, a női nem képviselője, családi szerepét tekintve testvér, gyermek vagy anya, végzettsége pedig középiskolai érettségi. A családi nyelvhasználat feltárt tulajdonságai tehát nem általánosíthatók, jellemzően erre az előbbi paraméterekkel rendelkező mintára érvényesek, de feltételezésem szerint számos egyezést mutatnak más adatközlők családi kommunikációjával.

A szerkezeti elemzés az adón és a vevőn kívül a társalgás többi tényezőjére is kiterjeszhető. A kommunikátum mindig kötetlen témájú és magánjellegű, soha nem előre meghatározott. Alakításához mindegyik fél hozzájárul, hiszen általában nem is a konkrét téma, hanem a beszélgetés ténye a fontos, ezért tartalma változtatható. Soha nem képes egyik fél sem előre meghatározni, hogy egy társalgásban pontosan milyen témák merülnek majd fel, és azok milyen irányban befolyásolják a kommunikáció jellegét. A családtagok közötti diskurzusokra különösen jellemző, hogy egyszerre több téma is felmerül, s a versengésből ilyenkor az kerül ki győztesen, melynek felvetője jobban él a beszédjog megtartásának eszközeivel. Érdekes a beszélgetések témáit részletesen is áttekinteni, hiszen a rendszerezés képet formál a családi

diskurzusok leggyakoribb témavariációiról. A megvizsgált 14 beszélgetésben összesen 45 dologról esett szó hosszabb vagy rövidebb ideig. Ez annak függvényében alakult, hogy egy adott témára visszatértek-e a résztvevők. Témaismétléssel 4 társalgásban találkozhatunk, főleg olyan esetekben, amikor az adatközlők egyidejűleg más tevékenységet is folytattak (pl. televíziózás), és figyelmük ebből adódóan megoszlott, vagy valamilyen külső esemény zavarta meg a diskurzust (pl. sms érkezése, kutya). Egy adott témához való visszakanyarodás lehet a nehézkes, vontatott beszélgetések jellemző vonása is. A variációk tendenciája szerint gyakoribbak az olyan társalgások, ahol viszonylag rövid idő alatt több téma is felmerül, és jóval ritkább az egy dologra fókuszáló információcsere. A vizsgált anyagban egy beszélgetés tartalmaz 6 és egy 5 különböző témájú részt, négy szövegben esik szó 4 illetve 3 témáról, és két-két diskurzus csak 1 illetve 2 téma köré csoportosul. Az optimális témamegoszlást tehát a három vagy négy eseményről folyó társalgások tükrözik.

A társalgás leggyakrabban a szabadidő különböző eltöltési módjairól (10 alkalommal), a családtagokkal kapcsolatos eseményekről (7 esetben), az iskoláról és a tanulmányi eredményekről (6 beszélgetésben), sütésről, főzésről, ebédről illetve egyéb házimunkákról (5-5 esetben) folyik, de háromszor szóba kerül az utazás, kétszer pedig a családtagok másnapi programja is. Ezekon kívül felbukkannak még olyan hétköznapi témák is, mint a hivatalos ügyek intézése, egy budapesti élménybeszámoló, egy harmadik személlyel kapcsolatos esemény, esküvő, időjárás, testékszer és a pénz kérdése (7 alkalommal).

A csatorna, vagyis az üzenet érzékszervekkel felfogható modalitása a kommunikáció interperszonális jellegéből adódóan minden esetben auditív jellegű, a diskurzusok minőségét azonban sokszor rontja a változatos forrásokból eredő környezeti zaj jelenléte (pl. hűtőszekrény búgása, televízió háttérzaja, hangos nevetés, óráketyegés).

A társalgás jelrendszeréül használt kód a magyar nyelv, a kommunikáló felek kölcsönös tudásán alapul, melyet személytelen konvenciók és szocializációs szokások határoznak meg. A közlésfolyamatban használatos kódok közül abba a kategóriába tartozik, melyet nem adhatunk meg pusztán minták kollekciónaként, hiszen a létező szabályok segítségével végtelen számú variációs formája előállítható. A rögzített szövegek elemzésekor csupán azok verbális közléseit vizsgálhatjuk, a nem nyelvi kifejezőeszközök közül, melyek rendszere viszonylag kis számú mintakollekciónal is jól reprezentálható lenne, csak a vokális jelek és a kronémika jelentésmódosító vagy éppen diskurzusszervező szerepét figyelhetjük meg, a kinezikus jeleket a hangfelvétel korlátozott lehetőségei miatt nem elemezhetjük.

A személyközi kommunikáció fontos eleme a szituáció, vagyis a beszélgetés kontextusa. Elemei akár alkalmi (kontingens), akár szerkezeti (adoptikus) jellegűek, mindig befolyásolják a közlésfolyamat hatását (HORÁNYI 2001). A szituációk dichotomikus tipológiája szerint a vizsgált beszélgetések a privát, intim, informális, legális és állandó kategóriákba sorolhatók, megkülönböztetve ezzel a nyilvános helyen, személytelen stílusban, hivatalos témáról, sok esetben szabályokat is megszegő módon létrejött alkalmi élőszóttól.

A DISKURZUSOK DINAMIKUS VIZSGÁLATA. A BELEBONYOLÓDÁS

A társalgás kezdetén a legfőbb cél a felek partneri viszonyának kialakítása, a kapcsolatba kerülés elérése. Ez az általános beszélgetésekben kezdődhet az indító fél szerepének definiálásával,

mely magában hordozhatja a partnernek szánt szerep felkínálását is. A másik fél reakciója, a szerep elfogadása vagy módosítása függvényében a beszélgetés többféle módon alakulhat tovább. A kezdő lépések között szerepelhet a szituáció vagy a téma meghatározása is. A családi kommunikáció már a beszélgetés kezdő szakaszában sok különbséget mutat. Mivel egészen más jellegű, mint egy alkalmi dialógus, a családtagok folyamatos kommunikációs készenléte miatt nincs szükség a szerepek definiálására, a zavartalan diskurzushoz elegendő az is, ha a megszokott szerepekhez képest egyik fél sem mutat eltérést. A szituatív elemek meghatározására is csak abban az esetben van szükség, ha azok jelentős mértékben változnak, s nincs szükség a téma kijelölésére sem, ezért gyakori az „in medias res” kezdés, a belebonyolódás helyett a téma közepébe vágás is. Ilyen típusú kezdésre a vizsgált mintában hat alkalommal is találunk példát, főként kérdések formájában (pl. „*Elkezdődött már a film?*”, „*Történt valami?*”), de előfordul a beszélgetés kezdeményezésére való felhívás (pl. „*Kérdezd csak meg Liviát, milyen műtéten esett át!*”) vagy az egyszerű kijelentés is (pl. „*Tömegnyomor a vonaton.*”). Az általános dialógus a kezdeményező félre vonatkozó konvenciókban vagy illemszabályokban is különbözhet a családi beszélgetéstől, hiszen ez utóbbiban a feleknek nem kell betartaniuk a nemekre, korra, fajra vagy felekezetre vonatkozó előírásokat, hanem vagy a családi hierarchia tekintélyelve szabja meg a kezdeményezési lehetőséget, vagy a liberális családfelfogás alapján bármely egyenrangúnak számító fél kezdheti a beszélgetést. Az elemzett szövegekben 8 alkalommal az idősebb, hatszor a fiatalabb fél indította el a kommunikációt. A családi beszélgetésekre jellemző különbségek megjelennek a felek viselkedésének intenzitásában is. A családi beszédhelyzetben gyakoribb az elkalandozás, a felületes figyelés, az érdektelenség sugallása (pl. a nagymama reakciói unokája beszámolójára: „Ja!”, „Aha!”, „Jó!”), míg a nemekre vonatkozó elvárások nem határozzák meg a kifejezetten nőies vagy férfias témák iránti érdeklődés illendő mértékét (pl. egy nagymama és fiú unokája beszélgetésében: „– *Jó lett a fuszekli, amit csináltál.* – *Jó lett?* – *Este már abban aludtam... de aztán levettem, mert melegem volt.*”)

Érdekes vizsgálati téma lehet a spontán szövegek kezdő mondatainak elemzése, melyek funkcióit összehasonlíthatjuk az írásbeli szövegek indításával is. A kötetlen társalgások kezdetének legfontosabb szerepe a kontaktus megteremtése. A vizsgált szövegek közül öt kezdése a kapcsolat megteremtésére irányul, ezt három alkalommal a beszélgetést kezdeményező fél teszi a köszönés után (pl. „*Hello, anyu hol van?*”), kétszer pedig partnere veszi át a kezdeményezést (pl. „– *Hello!* – *Szia! Már fél három, hol voltál?*”). A kapcsolat kezdeményezése az összes diskurzusból kétféle mondat használatával valósult meg. Két esetben csak a kölcsönös köszöntés után kezdődik el a valódi párbeszéd („– *Hello!* – *Szia!* – *Mit olvasol?*”). A bevezető mondatok fontos sajátossága a delimitációs funkció, vagyis a szövegegység határvonalainak meghatározása, és az összekapcsoló funkció, a többi szövegrésszel való koherencia biztosítása. A diskurzusokra általában nem jellemző az írott bevezetések metainformációs funkciója, mely Ba_czerowski Janusz tanulmánya alapján a téma meghatározásáról, okáról és céljáról, a körülményekről, a szituációról és sokszor a szöveg műfajáról is ad információt (BACZEROWSKI 2000).

A beszélgetés kezdetének és további alakulásának jellemző jegye lehet a megszólítás, hiszen a kezdeményező által kiválasztott forma befolyásolhatja partnere viselkedését és az általa használt formulákat. A leggyakrabban előforduló megszólítási mód, a cím, a rang, a vezetéknev, a

keresztnév, a becenév, illetve ezek kombinációja vagy a megszólítás teljes elmaradása a kommunikátorok szerepétől és az adott szituációtól függ leginkább. A megszólítások jelrendszerre gyakran mutat kulturális eltéréseket is, az angolok például egyenrangúságot, egyenlőtleniséget, familiaritást és bizalmat is kifejezhetnek a különböző formák használatával, viszonzásával vagy elutasításával, de nem számít udvariatlanságnak a megszólítás elhagyása sem. Bizalmas beszélgetésekben gyakran előfordul az általánosított keresztnevek (pl. Mack, Buddy 'haver', Jack, Mate 'cimbora') használata is. A vietnámi kultúrában nagy szerepet játszanak a rokonsági hálózat elnevezései, rendszerük nemzedék- és korközpontú, külön megszólítást használnak az anyai és az apai ági rokonok jelölésére, melyet európai nyelvekre lefordítani szinte lehetetlen. A családon belüli nyelvhasználatban többféle megszólítási forma létezhet. A liberálisabb gondolkodású, társadalmilag is aktív, közösségi életet folytató családokban egy-egy családtag megszólítására változatos formákat használhatnak, hiszen a családtagok több szerepben is megismerhetik viselkedését. A hagyományos családmodellekben kisebb a szerepkapcsolatok rugalmassága, ebből következik a megszólítási formák korlátozott használata. A leggyakoribb a keresztnév, a családban betöltött szerep, vagy a forma teljes elhagyása. Érdekes megfigyelni a struktúraváltás miatt bekövetkező megszólítási változásokat, azt a folyamatot, ahogy egy új családtag érkezése (gyermek, unoka születése, házastárs beilleszkedése) átszervezi a régi rendszert. Ilyenkor gyakori, hogy a régi családtagok is megváltoztatják addig használt formáikat, ezzel elősegítve az új tag beilleszkedését (pl. a férj már nem a keresztnevén vagy a becenévén, hanem anyának szólítja a feleségét, nagyinak az édesanyját gyermeke születése után). Napjaink családi kommunikációjára a megszólítás kevésbé jellemző, a vizsgált beszélgetések közül a nyitó szakaszban csak egy alkalommal találhatunk rá példát, akkor is a köszönéssel és a kontaktus megteremtésével kombinálva (pl. „*Na szia Róbert! Csinálunk neked pudíngot!*”). A diskurzusok későbbi szerkezeti egységeiben is csak háromszor fordul elő keresztneves megszólítás, midig becéző alakban (pl. „*Orsika!*”, „*Barbi!*”, „*Livike!*”), viszont két diskurzusban is szerepel az édesem, kicsim, kicsikém birtokos személyjeles mellénevek használata, és egy szövegben a keresztnév-általánosítás amerikai jelensége is tanúi lehetünk (pl. „*Lujzi!*” ‘lány, lányom’ jelentésben).

A BESZÉLŐVÁLTÁS MECHANIZMUSA

Ha a hétköznapi diskurzusok kapcsán mechanizmusról beszélünk, ez a meghatározás feltételez egyfajta szervezettséget is. Az ilyen szövegek is szabályok rendszeréből és különböző konvenciókból jönnek létre, melyek szimultán módon, lépésről lépésre alakítják ki a társalgás struktúráját. A beszélgetések rendezettségének fő eszközei az együttműködési készség, a referenciák permanens értelmezése vagy átértelmezése, és fontos szerepet kap a sorrendiség kérdése is. A folyamat interaktív jellegéből adódóan mindegyik fél egyformán közreműködik akkor is, ha éppen nem beszél. Tehát a diskurzusok egyik rendezőelve a megnyilatkozások állandó cserélődése, vagyis a beszélőváltás mechanizmusa.

Az angol nyelvű szakirodalom a jelenség megnevezésére a turn 'lépés' és a turn-taking 'lépésváltás' kifejezést használja (ROSENGREN 2004; WARDHAUGH 2002). Ez minden élőszóbeli megnyilatkozásra jellemző, hiszen általában egyszerre csak az egyik fél ragadhatja magához a beszélés jogát. Külön kutatási téma a váltások átfedése, a szinkron beszélés és az egyes

lépések közötti szünet, melynek különböző funkciói lehetnek. Ezeket általában a hibák kategóriájába soroljuk, és sok esetben maguk a beszélők is törekednek a javítási mechanizmusok használatára.

A forduló soha nem előre meghatározott helyen, forgatókönyv-szerűen zajlik, hanem az arra alkalmas pillanatban történik meg, melyet a beszélő jelei érzékeltetnek. Ilyen jel a téma lezárása, a szünet vagy a töltelék elemek használata, az intonáció jelei, de a verbális elemeken kívül nagyon fontos szerepet játszanak a nem nyelvi üzenetek is, mint a testtartás vagy a szemkontaktus. A téma pontos lezárása az előre megtervezett beszédek jellemzője, de a spontán szövegekben is fontos szervező szerepe van. Ezt bizonyítja, hogy a vizsgált beszélgetések megnyilatkozásait 323 esetben zárják le konkrét tartalmi elemek. Nagyon jellemző a kérdések és válaszok váltakozása, hiszen a vizsgált spontán diskurzusokban a szekvenciális rendezettség elsősorban ennek köszönhető. Ez indokolja a témaváltásra alkalmas helyek megjelölésében az intonáció nagy szerepét, hiszen a beszélőváltások 171 alkalommal kérdések hatására következnek. A váltáshatárok jellemző jelölői a családi beszélgetésekben 73 ponton a szünetek, melyek töltelék elemekkel kombinálva jó alkalmat teremtenek a következő beszélőnek a téma folytatására vagy megváltoztatására. A nonverbális eszközök szerepét a hangfelvétel korlátai miatt nem áll módunkban megfigyelni.

A beszélőváltás többféle módon is megvalósulhat, leggyakrabban a pillanatnyi beszélő választja ki a következőt akár konkrét felszólítással vagy felkéréssel, akár a nonverbális eszközök segítségével, vagyis a szó átadása különböző jelek kombinációjával történik. A kiválasztás mellett sokszor előfordul az önkiválasztás is, amikor a következő alany maga kezd el beszélni. Ha túl nagy az egyes lépések közötti hézag, és a szünet hossza zavaró tényezőként hat, az eredeti beszélő is folytathatja a szöveget, és később újabb kísérletet tehet a szó átadására. A vizsgált mintára leginkább a tudatos beszélőválasztás volt jellemző, bár ennek a vizsgálatnak elsősorban a több személy részvételével folytatott diskurzusokban volt jelentősége. A következő személyt 35 esetben kérdéssel, négyszer felszólítással az eredeti beszélő választotta ki (pl. „– *Évi, te eszel?*”; „– *Jól van, akkor inkább egy elég. Orsika, neked mi újság?*”). Az önkiválasztás is fontos szervező elvként, összesen 44 alkalommal működött.

Mindössze öt esetben található arra példa, hogy az eredeti beszélő, általában válasz hiányában maga folytatja megkezdett mondanóját (pl. „– *Hiába teszem le, akkor is fölcsúszik... Ezek egy kis magot. – Jó.*”). Az eredmények azt mutatják, hogy a családi kommunikációban többször van lehetőség az egyenrangú viselkedésre, tehát az önkényes megszólalásra, ritkábban kell valakit felszólítani a társalgás folytatására, mint a szintén spontán, de kevésbé kötetlen előszóbeli beszéd típusokban (pl. tanórai kommunikáció). Jellemző az is, hogy a beszélő általában át tudja adni a szót, mondanivalója ritkán marad reagálás nélkül, kérdéseire rendszerint választ kap. A legfeltűnőbb sajátossága a családi diskurzusoknak a kérdés-felelet szomszédsági pár uralma, mely a beszélőváltás mechanizmusát és a szekvenciális rendezettséget is meghatározza.

A diskurzusok fontos jellemzője a beszédjog megtartásának törekvése, mely nyelvi és nem nyelvi jelekben is megnyilvánulhat. Többszörös mellérendelésekkel, jelzőhalmozással bővített beszéd lépés keletkezhet, a szomszédsági párok kerülése a vevő reakcióit korlátozhatja, a szemkontaktus elmaradása pedig arra ösztönzi a hallgatót, hogy tovább engedje beszélni partnerét. A családi kommunikációban nem jellemző a beszédjoghoz való ragaszkodás,

mellérendelő láncolatokra mindössze 4 alkalommal két beszélgetésben találhatunk példát. A szomszédsági párokat nem kerülük, hanem kifejezetten keresik a társalgó felek. A jelenség oka visszavezethető arra a tényre, hogy a családtagok mondanivalója a többiek számára is fontos, a közlésnek nincsenek idő-és térbeli korlátai, a diskurzus bármikor könnyen folytatható. A beszédjog megszerzésére való törekvésre azonban több példát is találhatunk. Ritkábban előforduló jelenség a közös mondatalkotás, melyben a hallgató kihasználva a hezitációs szünetet, kiegészíti a megkezdett lépést, és magánál tartva a szót folytatja a diskurzust. Ez a típus a vizsgált szövegekben 4 alkalommal fordult elő.

Más kontextusú beszélgetésekhez képest nagyszámú, összesen 28 példát találhatunk viszont olyan jogátvételre, melynek fő eszköze a verbális „agresszió”, vagyis a szó erőszakos megragadása. Oka valószínűleg az a tény, hogy az egyéb társalgásokhoz képest ebben a szituációban kevésbé tűnik udvariatlannak az egymás szavába vágó kommunikációs viselkedés.

A SZEKVENCIAÁLIS RENDEZETTSÉG

A társalgásokban vizsgált megnyilatkozások mindig valamilyen kontextusba ágyazottan jelennek meg, függő viszonyban állnak a szöveg korábbi mondataival, és előkészítik a későbbi egységek mondanivalóját. A beszélgetés alapegységei tehát egy nagyobb struktúrában, a szekvenciában kapcsolódnak össze. A beszédsekvencia két egymást követő és egymással összefüggő megnyilatkozás kapcsolata, mely bizonyos modell alapján követési rendszerességet mutat. A kötetlen diskurzusok párszekvenciái egy nyitó és egy záró egységből épülnek fel, melyek megteremtik a kapcsolat létrehozásának, fenntartásának és lezárásának lehetőségét oly módon, hogy egyúttal állandó választási és láncolási lehetőséget is biztosítanak. A szekvenciapárok kezdeményező és reagáló jellege kiegészül a visszacsatolás folyamatos jelenlétével, mely fatikus szerepét a háttéracsatorna segítségével a nyitó részben is kifejti. A szekvenciaváltás felfogható a reciprocitás sajátos eseteként is, mely speciális nyelvi eszközök, a szomszédsági párok alkalmazásával valósul meg. Ezek leggyakoribb típusai a következők: üdvözlés – üdvözlés, kérdés – válasz, ajánlat – elfogadás/elutasítás, kérés – teljesítés / tiltakozás / visszautasítás, parancs – engedelmeskedés / tiltakozás / visszautasítás, vád – beismerés / tagadás / védekezés, bók – elfogadás / visszautasítás. A privát beszélgetésekben legnagyobb szerepe a kérdés – válasz párosának van, hiszen a kapcsolat szempontjából nagyon lényeges, hogy a kérdésre preferált vagy nem preferált válasz következik. A válaszadás fontos szabályszerűsége a relevancia maximája is (GRICE 1997), melynek értelmében a felelet nem ismételh meg közös tudást, mindig valami új, de a szituációhoz illő információt kell hozzatennie a beszélgetéshez, hiszen így biztosítja az előrehaladást. A szomszédsági párok ki-egyenlített elrendeződését a sajátos típust képviselő betét- és mellékszekvenciák egy időre megszakíthatják, különálló szerkezettségűt alkotva ezzel a beszéd folyamatosságában. A szekvenciapárok nagyobb egységeket, ún. cselekvésláncolatokat alakítanak, azok pedig periódusokat és epizódokat létrehozva építik fel a diskurzusok struktúráját.

A vizsgált beszélgetések szerkezetének legjellemzőbb alakítója a kérdések és válaszok párosa volt, összesen 152 ilyen szekvenciapár található a szövegekben, s ezek mellett elhanyagolható a többi beszédcselekvés párokba rendeződése. A kérdések zöme konkrét információ megszerzésére irányuló zárt kérdés volt, a 126 ilyen típusú érdeklődés mellett csak 14

esetben tettek fel a beszélők olyan nyitott kérdéseket, melyek a partner hogylétéről tudakozódtak valamilyen esemény vagy hosszabb távollét után (pl. „*Na, mi a helyzet?*”; „*Mi van veled?*”).

A társalgásokra általában a gyors és rövid, minél egyszerűbb szerkezetű információváltás volt jellemző. 12 esetben előfordult a kérdések funkcióváltása is, egyszer tájékoztatás illetve felszólítás (pl. „*Kész, és akkor el lehet indulni, jó?*”), két esetben kérés (pl. „*Kijössz velem pénteken az állomásra?*”; „*Nyolc körül ráérmél?*”), nyolcszor felkiáltás (pl. „*Hol élsz te?*”; „*Én, hol vagyok sovány?*”; „*Nem sok?*”) volt a kérdések tényleges kommunikációs szerepe. A családi társalgások válaszadására jellemző, hogy sok esetben a feltett kérdést egyáltalán nem követi reakció, vagy a válaszok nem az adott kérdéshez alkalmazkodnak, felborítva ezzel a szöveg kohézióját és megszegve a konverzációs maximák szabályait:

K1 – „*Vitorlázni is elmentek.*”

K2 – *Igen? Kivel? A Mariann néni vitte őket?*

K1 – *Nem tudom, aki jelentkezett. 300 forint volt egy túra.*”

Érdekes az a jelenség, amely szintén a diskurzusok családi jellegéből adódhat, hogy a nyitó szekvencia sohasem indukál elutasító, a beszélő számára nem preferált választ. Több esetben példát találunk a szerkesztés megtörését eredményező betétszekvenciák jelenlétére is, amely szintén a családi nyelvhasználat sajátosságainak jellemző mutatója:

K1 „- *Tényleg, kijössz velem pénteken az állomásra?*”

K2 – *Akkor jönnek haza?*

K1 – *Igen, kb. fél 7-kor. Jól össze lesznek fagyva...*

K2 – *Kaptam egy sms-t. Vonattal jönnek haza?*”

STRATÉGIÁK ÉS MAXIMÁK A DISKURZUSOKBAN

A stratégia olyan viselkedési mintákból felépülő láncszorozat, amely a diskurzusok szerkezeti kialakításában kiemelkedő szerepet tölt be. Ez a nem tudatos szabálykészlet a gyermekkori szocializáció során alakul ki a szülők által megerősített viselkedési modellekből, majd a szekunder szocializációs folyamatban állandóan fejlődik, új mintákkal egészül ki. A társalgásokat vezérlő cselekvések vagy versengő jellegűek, vagy kölcsönös együttműködésen alapulnak. Ez utóbbi vezethet eredményes kommunikációhoz, főként abban az esetben, ha a felek betartják az alapvető konverzációs maximákat, s azok követését egymástól is elvárják. Az implikátúra-elmélet szerint az egyes maximák megsértése olyan implicit jelentéseket hordoz, melyek csak a kontextusból vagy a háttérismeretből következtethetők ki. A grice-i szabályok főként az olyan esetekre vonatkoznak, ahol a legfőbb cél az információk pontos átadása, de a családi kommunikáció nem mindig szolgálja az információáramlást, legfőbb törekvése gyakran a kapcsolattartás vagy az időtöltés. Az ilyen típusú diskurzusokat egészen más szabályok irányítják, melyek közül kiemelhető a különböző udvariassági és benyomáskeltési stratégiák szerepe. Ebből is következik, hogy viszonylag gyakori a konverzációs szabályok áthágása:

K1 „- *Hát tudod, kik szoktak ott lenni? Mi, a Bélusék, de akkor úgy, hogy Györgyi, akkor a szomszédasszony, meg a mamának egy volt kolléganője.*

Mit tudom én? Tizenötén szoktunk lenni, de nem kellenénk annyian.

K2 – *Ja, hát csak azért, hogy a felhajtás végett.*”

A példák a mennyiség, a minőség és a modor maximájának megszegését mutatták. A mennyiségi maxima az információk ideális számát határozza meg, mely nem több, de nem is kevesebb a szükségesnél. A minőségi maxima célja, hogy a mondanivaló olyan információkat tartalmazzon, melyek igazságtartalmáról a beszélő pontosan tájékozott, és ezt relevánsan a szituációhoz illő módon fogalmazza meg. A modor maximájának legfontosabb követelménye az érthetőség, a tömör és rendezett stílusra való törekvés, a homályos és kétértelmű megfogalmazások kerülése. Grice társalgási maximáinak kiegészítésére több példát is találunk a szakirodalomban, az udvariassági alapelvek megfogalmazása és részletes bemutatása Leech nevéhez fűződik (LEECH 1983). A tapintat, a nagylelkűség, a jóváhagyás, a szerénység, a rokonszenv elve mellett fontosnak tartotta fatikus elemek kiemelését, és megfogalmazott olyan magasabb rendű maximákat is mint az ironia és az ugratás elve.

Összefoglalva a konverzációs alapelvek jelentőségét azt mondhatjuk, hogy a Grice által megfogalmazott maximák a tárgyról, a benyomáskeltő és udvariassági stratégiák az énről közvetítenek fontos üzeneteket. Az érdeklődés felkeltését, fenntartását és fokozását szolgálják olyan nyelvi eszközökkel, mint az expresszív elemek használata, a stilisztikai szempontból nem releváns kifejezések beillesztése (pl. „*fuszekli*”, „*Na mi lőtte?*”), újszerű jelentések, túlzások vagy társalgási implikatúrák alkalmazása.

A HIBAJAVÍTÁSOK DISKURZUSSZERVEZŐ SZEREPE

A spontán szövegek hibalehetőségei nagy különbséget mutatnak a tervezett élőszóbeli szövegekhez képest. Ennek a beszélgetés résztvevőitől független oka lehet a környezeti zaj, de forrása általában az emberi tényezőben kereshető. Ide tartoznak a beszélő artikulációs hibái, az anticipációs vagy perszervációs nyelvbotlások, a percepció és memóriazavarok, a hallás problémái, de a szabálytalanság eredhet a szomszédsági párok hibás szerkesztéséből, a szórend- és szótagcserékből és a szöveg szintaxisából is. A hibákat sokféle módon érzékelhetjük. Jelölheti a hezitálás és a túl hosszú szünet (pl. „*És még mást nem? Valami... izé... vacsorának valót?*”; „*Hát debogynem! Hogy teljes legyen az... izé... a kollekcio.*”; „*Ilyen... izéba tettünk ilyen kálium-permanganátot, fehérítettük a borszeszégőn, és egy... ööö mi is volt... ööö... hurkapálcát meggyújtottunk, utána elfújtuk...*”). Mutathatja a mondat vagy szó újratekzdése („*Szépén megebéde... vagy megreggelizünk...*”; „*De várjál, ezek az izé... ezek a csoporttá..., a régi csoporttársaid, akikkel ott találkoztál, egriek, ugye?*”; „*Reggel jön ... reggel megy taxizni, vagy jön baza?*”; „*És a szem... szemöldökre való?*”) és az ismétlés is (pl. „*... futok egy jót. Úgy döntöttem, futok ma 8 kilométert, de hát... de hát futok 3 kilométer óta...*”; „*Kell... kell oda tenni.*”). A partner részéről hibajelzés lehet a visszakérdés (pl. „*Holnap?*”; „*Nem a fiúk?*”) vagy a szöveg megszakítása, mely az egyes megnyilatkozások átfedéséhez is vezethet. Az alábbi példa egy mellékszekvencia beépülését mutatja a másnapi programról beszélgető családtagok szövegében:

K2 „... úgyhogy holnap is ráérek, ha gondolod. Holnap elmehetünk.

K1 – *Jó, akkor 4-kor találkozunk a szobornál.*

K2 – *Milyen szobor van ott?*

K1 – *A közigyóvatal sarkán, jó?*

K2 – *Ja, szobor. Jó.*

K1 – *Na jól van, megyek, csinálom a dolgom.”*

A hezitálás és a töltelékiszavak használatára 10, a hosszú szünetekre 34, a szó vagy mondat újrakezdésére 8, az ismétlésekre 7 példát találhatunk, visszakérdezéssel pedig 17, megszakítással 8 alkalommal a hallgató jelezte a hiba keletkezését és a javítás szükségességét partnerre felé.

A spontán nyelvhasználat abban is különbözik a tervezett szövegektől, hogy a hibák javítása szerves része a szöveg struktúrájának. Bármilyen típusú a javítás, az általában megváltoztatja a mondat szintaktikai szerkezetét, vagy a fő témához kapcsolódó, de azt nem folytató mellékszekvenciát hoz létre. Tehát a javítás a diskurzus sajátos strukturális egysége, melynek meghatározott működési szabályai vannak. Ha a beszélő észlelte a hibát, általában már a szekvencia nyitó egységében megpróbálja korrigálni, és önjavítással a további hibaforrásokat elkerülni. A szekvencia záró egységének két funkciója a megértés tudatosítása vagy a javítás kezdeményezése. Ez utóbbi során a hallgató kívülről jelezheti a hiba kijavításának, az információ pontosításának igényét. Ezután alakul ki az a mellékszekvencia, mely a magyarázat, helyesbítés, körülírás után befejeződik, és a társalgás általában zavartalanul visszatér az eredeti téma folytatásához. A családban folyó beszélgetésekben az önjavítás jóval gyakoribb korrigálási mód, ebből adódóan a mellékszekvenciák ezekre a beszélgetésekre kevésbé jellemzőek. A szekvenciapárok és a javítást szolgáló mellékszekvenciák így építik fel lépésről lépésre a diskurzusok szerkezetét.

A BESZÉLGETÉSEK IDŐVISZONYAI

A különböző szövegtípusok eltérő gyorsaságú beszédtempóval, más hosszúságú és más mennyiségű szünettel jellemezhetők. A spontán beszéd időviszonyait nagymértékben meghatározza, hogy a résztvevők alapvetően a lassú, a közepes vagy a gyors beszélők kategóriájába tartoznak. A lassú beszélőkre a hosszabb, de kiegyenlítettebb eloszlású szünetek, a gyorsakra a végtelen ingadozások jellemzőek. A beszéd gyorsasága függ a téma ismeretétől, hiszen egy teljesen új dologról szóló megnyilatkozás létrehozásakor sokkal nehezebb a mentális lexikon aktiválása, mint a családi társalgások jól ismert témái esetében. A tempót befolyásolja a beszédhelyzet is, a vizsgált szövegek privát kontextusa sok esetben a gyorsabb szövegalkotást is lehetővé teszi. A szünetek szerepe a spontán beszélgetésekben kiemelkedően fontos, hiszen a sok ismétlést, hibát, nyelvi redundanciát, hiányos mondatot a hallgató beszédpercepciója szünet nélkül képtelen lenne feldolgozni.

Érdekes eredményeket mutat a vizsgált szövegek kronémikai elemzése, melynek során a beszélgetőpartnerek részvételi arányát összevetve hat esetben tapasztalható, hogy a felek egyenlő mértékben vesznek részt a társalgásban, nyolc diskurzusban viszont megfigyelhető az egyik fél erős, két esetben szélsőséges dominanciája. Mindhárom többszereplős beszélgetés is ebbe a kategóriába tartozik, kettőben nyilvánvaló az anya uralkodó és a család életét irányító szerepe, társalgási partnere pedig a nagyobbik lánya vagy a férje, a harmadik személy, aki szintén gyermek, alig vesz részt a beszélgetésben. A harmadik diskurzus két főszereplője a fiatal lány és az öt folyamatosan ugrató nagybácsi, a család két hölgytagja, főleg az édesanya jóval kevesebbszer szólal meg a szövegben.

A kronémikai vizsgálat arra is keresi a választ, hogy a családi diskurzusokban a felek általában mennyi időt fordítanak a belebonyolódási és kihátrálási (udvariassági) szakaszra, vagyis hogy az egyes szerkezeti egységek milyen arányosságokat mutatnak napjaink családi kommunikációjában. Az elemzés eredményei szerint néhány esetben egyáltalán nem történik sem valódi belebonyolódás, sem kihátrálás, családi pozíciójukból adódóan a szabályokat teljesen félreteszik a szereplők, három alkalommal pedig nagyon kevés, de megközelítőleg egyenlő időt fordítanak a kezdésre és a befejezésre. A legjellemzőbb azonban a belebonyolódás és a kihátrálás arányainak eltolódása az utóbbi irányába. Kilenc beszélgetésben figyelhető meg, hogy a megszakítás hosszabb, nem csak a köszönésre korlátozódik, hanem általában valamilyen külső körülménnyel ad magyarázatot a társalgás befejezésére. (pl. „*Hú, jól van, akkor megyek is. Nagyon köszönöm, hogy elvállaltad, mert sietek a mamáékhoz*”; „*Na, most már tényleg elmentem, nem akarom lekésni. Egyszer majd... olyan fél hét körül jövök.*”). Úgy tűnik, hogy az elbúcsúzás sokkal inkább kötődik az udvariassági szabályokhoz még a családban is, mint a beszédbe elegyedés, melyet szinte bárki, bármilyen helyzetben kezdeményezhet.

A KIHÁTRÁLÁS

A családi beszélgetésekre a többi társalgási formához képest mégis csak kisebb mértékben jellemző a kihátrálás rituáléinak jelenléte. Az általános kommunikációban ez éppen olyan szigorú illemszabályokhoz kötött, mint a belebonyolódás szakaszában az üdvözlés vagy a megszólítás. A verbális befejezésnek általában konkrét előjelei vannak, mint a hosszabb szünet vagy a testtartás megváltoztatása, de gyakran szóban is megfogalmazódik a lezárás ténye az addigiak összefoglalásával, vagy egy személyes jellegű közlés (pl. „*Add át üdvözlétem...*”) beiktatásával. Gyakori jelenség a többlépcsős lezárás, mely általában hasonló szekvenciapárok ismétlődéséből alakul ki. A családi nyelvhasználatra ezzel szemben a társalgások viszonylag gyors megszakítása, az egyszerű lezárás jellemző, melyet általában a beszélgetés kezdeményezője indítványoz mindenféle udvariasság szabályok megszegése nélkül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBERTNÉ HERBST MÁRIA (1992): A TÁRSALGÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE ÉS SZABÁLYA. IN. SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN. SZERK. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE ÉS VASS LÁSZLÓ. 5. KÖT. JGYTF KIADÓ, SZEGED, 9-19.
- AUSTIN, J. L. (1997): TETTEN ÉRT SZAVAK. IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 29-43.
- BALÁZS GÉZA (1999): A MAGYAR NYELVMŰVELÉS ÁLLAPOTA. IN. MAGYAR NYELVŐR. 123. ÉVF. I. SZ. 9-27.
- BA_CZEROWSKI JANUSZ (2000): A SZÖVEGKEZDŐ METAINFORMÁCIÓS MONDATOK STRUKTÚRÁJÁRÓL ÉS FUNKCIÓIRÓL. IN. MAGYAR NYELVŐR. 124. ÉVF. 4. SZ. 423-430.
- BUDA BÉLA (1994): A KÖZVETLEN EMBERI KOMMUNIKÁCIÓ SZABÁLYSZERŰSÉGEI. ANIMULA, BP.
- CLARKE, D. D. ÉS ARGYLE, M. (1997): BESZÉLGETÉSI SZEKVENCIAK. IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 565-603.
- CS. JÓNÁS ERZSÉBET (1992): GONDOLATOK A DIALÓGUS MINT SZÖVEGTÍPUS VIZSGÁLATAI KAPCSÁN. IN. SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN. SZERK. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE ÉS VASS LÁSZLÓ. 5. KÖT. JGYTF KIADÓ, SZEGED, 129-135.
- DEME LÁSZLÓ (1999): ANYANYELVI MOZGALMAINK ÉS MORÁLIS HOZAMUK. IN. MAGYAR NYELVŐR. 123. ÉVF. I. SZ. 1-9.

- FÁBRICZ KÁROLY (1988): A BESZÉLT NYELVI SZÖVEGALKOTÁS KÉRDÉSÉHEZ. IN. BESZÉLT NYELVI TANULMÁNYOK. SZERK. KONTRA MIKLÓS. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BP. 76-90.
- FEHÉR ERZSÉBET (1999): A MAGYAR NYELVÉSZETI SZÖVEGKUTATÁS IRÁNYAI, TÁRGYKÖREI. IN. MAGYAR NYELVŐR. 123. ÉVF. 4. SZ. 464-478.
- FRAKE, C. O. (1997): HOGYAN KELL SZUBANUNIUL ITALT KÉRNI? IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 496-503.
- GÓSY MÁRIA (1999): PSZICHOLOGIA. CORVINA, BP. 52-58.
- GRICE, H. P. (1997): A TÁRSALGÁS LOGIKÁJA. IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 213-228.
- HORÁNYI ÖZSÉB (2001): A SZEMÉLYKÖZI KOMMUNIKÁCIÓRÓL. IN. TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ. SZERK. BÉRES ISTVÁN ÉS HORÁNYI ÖZSÉB, OSIRIS KIADÓ, BP. 57-86.
- HYMES, D. H. (2003). KOMMUNIKATÍV KOMPETENCIA. IN. KOMMUNIKÁCIÓ II. SZERK. HORÁNYI ÖZSÉB. GENERAL PRESS KIADÓ, BP. 133-153.
- IVÁNYI ZSUZSANNA (2001): A NYELVÉSZETI KONVERZÁCIÓELEMLÉZÉS. MAGYAR NYELVŐR. 125. ÉVF. 1. SZ. 74-93.
- KONTRA MIKLÓS (1990): A BUDAPESTI KÖZNYELVI VIZSGÁLATOKRÓL. IN. ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK. SZERK. BALOGH L. ÉS KONTRA M. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BP. 3-9.
- KÖRÖSI ÁGOTA (1998): NARJAINK RÁDIÓS NYELVE, A SPONTÁN NYELVI KOMMUNIKÁCIÓ JELLEGZETESSÉGEI KÉT RÁDIÓMŰSOR ALAPJÁN. SZAKDOLGOZAT. KÁROLY GÁSPÁR EGYETEM, BP.
- LABOV W. ÉS FANSEL D. (1997): BESZÉLGETÉSI SZABÁLYOK. IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 395-436.
- LACZKÓ MÁRIA (2001): AZ ELSZÓLÁSOK SPONTÁN BESZÉDBELI HASZNÁLATA ÉS MEGOSZLÁSA. IN. MAGYAR NYELV. XCVII. 2. SZ. 211-221.
- LEECH, G. N. (1983): PRINCIPLES OF PRAGMATICS. LONGMAN, LONDON-NEW YORK, 79-103.
- MOESCHLER, J. ÉS REBOUL, A. (2000): A TÁRSALGÁS CSELEI. OSIRIS, BP.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ (2000): BENYOMÁSKELTÉSI STRATÉGIÁK A TÁRSALGÁSBAN. IN. MAGYAR NYELV. XCVI. ÉVF. 4. SZ. 418-436.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1999): A NYELVHASZNÁLAT UDVARIASSÁGI STRATÉGIÁI II. IN. MAGYAR NYELVŐR. 123. ÉVF. 2. SZ. 145-149.
- P. LAKATOS ILONA (1990): SZERKEZETKEVEREDÉS AZ ÉLŐ NYELVBEN. IN. ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK. SZERK. BALOGH L. ÉS KONTRA M. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BP. 189-200.
- PÓLYA KATALIN (1999): A MEGSZÓLÍTÁSOK MONDATTANÁRÓL. IN. EMBER ÉS NYELV. TANULMÁNYKÖTET KESZLER BORBÁLA TISZTELETÉRE. SZERK. KUGLER NÓRA ÉS LENGYEL KLÁRA. ELTE BTK, MAI MAGYAR NYELVI TANSZÉK, BP. 262-265.
- PLÉH CSABA – TERESTYÉNI TAMÁS (SZERK.) (1973): BESZÉDAKTUS, KOMMUNIKÁCIÓ, INTERAKCIÓ. TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT, BP.
- RADICS KATALIN – LÁSZLÓ JÁNOS (SZERK.) (1980): DIALÓGUS ÉS INTERAKCIÓ. MRT TK, BP.
- RÓKA JOLÁN (2002): KOMMUNIKÁCIÓTAN. SZÁZADVÉG KIADÓ, BP.
- ROSENGREN K. E. (2004): KOMMUNIKÁCIÓ. TYPOTEX, BP. 99-108.
- SCHLEGLOFF, E. A. (1997): A BESZÉLGETÉS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL ÉS KÉTÉRTELMŰSÉGÉRŐL. IN. NYELV – KOMMUNIKÁCIÓ – CSELEKVÉS. SZERK. PLÉH CS., TERSTYÉNI T. ÉS SÍKLAKI I., OSIRIS KIADÓ, BP. 436-458.
- SEARL, J. R. (2003): A BESZÉDAKTUS MINT KOMMUNIKÁCIÓ. IN. KOMMUNIKÁCIÓ I. SZERK. HORÁNYI ÖZSÉB. GENERAL PRESS KIADÓ, BP. 268-277.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999): LEÍRÓ MAGYAR SZÖVEGTAN. OSIRIS KIADÓ, BP.
- VASS LÁSZLÓ (1999): ADALÉKOK A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS ÉS A DISZKURZUSOK VIZSGÁLATÁHOZ. IN. NYELVTAN, NYELVHASZNÁLAT, KOMMUNIKÁCIÓ. JGYF KIADÓ, SZEGED, 205-221.
- WACHA IMRE (1988): ÉLŐNYELVI (SPONTÁN) SZÖVEGEK MEGNYILATKOZÁSAINAK SZINTAKTIKAI VIZSGÁLATI SZEMPONTJAIHOZ (A GAZDAGRÉTI KÁBELTELEVÍZIÓ ÉLŐNYELVI FELVÉTELEI ALAPJÁN). IN. BESZÉLT NYELVI TANULMÁNYOK. SZERK. KONTRA MIKLÓS. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BP. 102-159.
- WACHA IMRE (2000): A RETORIKA KOMPETENCIÁI. IN. A RÉGI ÚJ RETORIKA. SZERK. A. JÁSZÓ ANNA ÉS ACZÉL PETRA. TREZOR, 53-88.
- WARDHAUGH, R. (2002): SZOCIOLINGVISZTIKA. OSIRIS, BP. 214-282.